
Pásztókai-Szeőke Judit

A római *toga* viselése Pannoniában – egy mítosz és a valóság

A magyar régészet utóbbi éveinek egyik legfontosabb és legintenzívebb szakmai érdeklődést kiváltó kutatása a szombathelyi *Iseum* rekonstrukciós projektjéhez kapcsolódik. A szombathelyi római kori Isis-szentély 1963-ban felavatott vasbeton rekonstrukciójának mind katasztrofálisabb állapotromlásából adódóan a 2000-es évekre egyre inkább szükségessé vált a lebontásra ítélt régi helyén egy, az addig eltelt évtizedek régészeti kutatásainak eredményei alapján készített új épületrekonstrukció megvalósítása. Ennek köszönhető, hogy területén 2007 és 2010 között az építészeti munkákat megelőzően régészeti feltárások, majd a kivitelezés közben régészeti felügyelet zajlott, melyek során addig érintetlen római kori rétegsorokat és leleteket is sikerült feltárni.¹ A régészek szakmai érdeklődése természetesen leginkább a hely kiemelkedő vallástörténeti jelentőségének köszönhető, a lelőhely ipartörténeti jelentősége azonban kevésbé ismert. Jelen dolgozat a Szombathely ókori előzmény, Savaria római város előterében létrejött textilműhely unikális régészeti leletanyagának viselettörténeti jelentőségére kívánja felhívni a figyelmet.

WARDROBE STUDIES – A RUHATÁR KUTATÁSA

Ma már mind a szociológusok, mind a marketing szakemberek és divattervezők fel- és elismerik a *wardrobe studies*-ban (magyarul: ruhatárkutatás) rejlő lehetőségeket. A divat és öltözködés területén a ruhatárelemzés egy olyan, a mai fogyasztói társadalomra vonatkozó és fogyasztó/felhasználó-központú interdiszciplináris megközelítést képvisel, amely a ruhatár, valamint a ruhadarabok anyagi mivoltára helyezi a kutatás súlypontját, nem hagyva figyelmen kívül azok társadalmi vonatkozásait. Más szóval elsősorban a ruhatár és az azt alkotó egyes ruhák mennyiségét, összetételét és tulajdonosukhoz való viszonyát, használatát vizsgálja. Céljai közt szerepel, hogy pontosabb képet rajzoljon a ma emberének mindennapi viseleti, öltözködési szokásairól, a ruhaneműk fogyasztásáról. Utóbbi alatt a beszerzésen túl a használatot, a tárolást, a fenntartást és a selejtezést is érti, és ebből adódóan egy ruhadarab vagy öltözet biográfiáját, avagy életrajzát is vizsgálja.² A ruhatárkutatások nemcsak a gazdasági, illetve a környezeti,

¹ Balázs–Csapláros–Sosztarits 2013, 2014.

² Cwerner 2001; Grimstad Klepp–Bjerck 2012.

1. kép. *A savariai műhely régészeti hagyatékaként fennmaradt azonosítócímkek*

környezetszennyezéssel kapcsolatos kutatások számára lehetnek rendkívül hasznosak, de a mindennapi viseletre és öltözködési szokásokra vonatkozó módszertana a különböző történeti időszakok kutatói számára is alkalmazhatónak tűnik.

A történeti korok ruhatárainak megismerésére tett kutatási kísérletek esetén különösen nehéz megbízható adatsort vagy leíró forrást találni. Bár egyes történeti időszakokra, így a római korra vonatkozóan is viszonylag bőséges ikonográfiai adattal (pl. szobrok, falfestmények, mozaikok ábrázolásaival) rendelkezünk, ezek azonban inkább azt reprezentálják, ahogy az egykori emberek láttatni szerették volna magukat, más szóval ahogy kortársaik és az utókor emlékeiben szerettek volna fennmaradni. Ezek az ábrázolások azonban nem feltétlenül tükrözik hűen a korabeli valóságot, tehát azt, hogy az egyes személyek a való életben mit, hogyan és milyen rendszerességgel viseltek a mindennapokban.

Újabbban a római Egyiptomban talált papiruszok által megőrzött, elsősorban házassági szerződések részét képező és ruhadarabokat is felsoroló hozományleírások alapján történtek kísérletek az egyiptomi nők ruhatárainak vizsgálatára.³ A nedvesebb klimatikus viszonyoknak köszönhetően a Római Birodalom nyugati felében sajnos nem maradtak fenn papiruszok, így ha az itteni tartományok, így pl. Pannonia lakosainak gardrójába akarunk bepillantani és az ott tárolt ruhadarabok használatát megérteni, más forráscsoport után kell néznünk.

Mínthogy az egyes ruhadarabok használatuk során annak mértékétől, időtartalmától, jellegétől függően bepiszkolódhattak, sérülhettek, minden tisztántartásukra, javításukra vonatkozó adat segíthet rávilágítani használatuk történetére, az

³ Droß-Krüpe–Wagner 2013.

egy-ruhadarabok biográfiájára.⁴ Bár papiruszokkal nem, de a javításra, tisztításra, újrifestetésre beadott használt ruhadarabok visszaazonosítását megkönnyítő feliratos ólomcímkekkel szolgálhatnak a birodalom európai provinciái is, melyek közül történetesen éppen Pannoniából ismert a legtöbb ilyen feliratos fémlelet.⁵

A fent említett, ólomból készült feliratos címkek kisméretű négyzögletes, egy vagy két helyen perforált lapok, melyek mindkét oldalára latin nyelvű rövidítéseket karcoltak. Ezek az ügyfél kilétére, valamint a leadott javak és a kért szolgáltatások mibenlétére (valószínű javításra, (újra)festésre vagy tisztításra, ványolásra stb.) vonatkozó adatokat erősen rövidítve tartalmazó ólomcímkek minden esetben ugyanazt a célt szolgálták: a kliens által beadott használt vagy új ruhadarab, illetve gyapjú későbbi azonosítását.⁶

A savariai címkeket az teszi különlegessé, hogy nem folyómeder kotrásából,⁷ latrinából⁸ vagy éppen újrahasonosításra váró fémhulladékként összegyűjtve,⁹ hanem egy textilműhely hagyatékaként régészeti feltárásból kerültek elő az ókori Savariában, a mai Szombathely területén.¹⁰

A SZOMBATHELYI MŰHELY

A mai Szombathely alatt húzódó ókori Savaria jelenleg is sűrűn beépített déli elővárosában 2001-ben indultak meg ismét a feltárások, melyeket további ásatási évadok is követtek. A feltárások során a kb. Kr. u. 70 és 120 közé keltezhető rétegekből a kisméretű feliratos ólomcímkeken kívül (latinul *tesserae*) számos textilművességhez kapcsolható eszköz is napvilágra került. A textilműves szerzők között egy gyapjufésű, kézi orsók maradványai (orsókampók, -pálcák és -gombok), valamint agyagnehezékek, egy szövökés és varrótűk fordulnak elő.

A savariaihoz hasonló nagyméretű kétsoros fésűk láthatóak a gyapjufeldolgozást foglalkozásukként megemlítő rómaiak (*[lanarii] pectinari*) síremlékein is, míg a római asszonyokén a szépségápolásban is használt egy-, illetve kétsoros kisméretű (csont- vagy fa-) fésűk jelennek meg gyapjúval teli kosárba tűzve. Feltehetően tehát, hogy a jelentősen nagyobb teherbírású, tartósabb vasfésűket inkább a hivatásos gyapjufeldolgozók használták.¹¹ A gyapjú kifésülésekor keletkező és egymással párhuzamos elemi gyapjuszálakat tartalmazó laza szerkezetű

⁴ Cwerner 2001: 88–89; Grimstad Klepp-Bjerck 2012: 9.

⁵ Sisak (*Siscia*): közel 1200 darab (Radman-Livaja 2010, 2011, 2013a és 2013b; Petronell-Bad Deutsch-Altenburg (*Carnuntum*): több mint 240 darab (Römer-Martinje 1987; Petznek 2012); Štrbinci (*Certissia*?): 2 darab (Radman-Livaja 2013b; Szombathely (*Savaria*): 19 darab (Pásztókai-Szeőke–Radman-Livaja 2014).

⁶ Radman-Livaja 2010, 2011 és 2013; Pásztókai-Szeőke–Radman-Livaja 2014.

⁷ Radman-Livaja 2010, 2011 és 2013.

⁸ Petznek 2012.

⁹ Römer-Marijnse 1990.

¹⁰ Pásztókai-Szeőke–Radman-Livaja 2014.

¹¹ Pásztókai-Szeőke–Radman-Livaja 2014.

gyapjúhurkából (=előfonat) egyenletesebb és finomabb fonal fonható, mint a rendezetlen, kócos alapanyagból. Az így nyert és gombolyaggá feltekert előfonat más római tartományok ábrázolásaihoz hasonlóan a pannoniai sírköveken is jól látható guzsalyra szúrva.¹²

A római költő, Catullus szavaival jól illusztrálható a fonalkészítés, a fonás művelete:

„Baljuk a lány gyapjú gomolyával jól beborított
guzsalyt fogta s a szálát a jobbkéz húzta vigyázva,
fölfele fordított ujjal sodrotta, leszegzett,
fürge hüvelykujjal pergette a gömbölyü orsót.”¹³

A műhely leletanyagából is ismert rézötvözet-huzalból készült kampókat a fonásra használt kézi orsók tengelyét alkotó fapálca felső végébe csavarták be, illetve köpűjüknel fogva húzták fel, melyek így kapaszkodtak a készülő fonalba. A kerámia orsógombok az orsószárra húzva lendítőnehezékként szolgáltak.

Az iseumi feltárások egyik jellegzetessége, hogy az agyagnehezékek kis, 1-2, legfeljebb 4 darabból álló csoportokban kerültek elő.¹⁴ A római császárkorban a szövés két különböző függőleges szövőkereten folyhatott: egyrészt a rómaiak által ősidők óta ismert nehezékes szövőszéken (az antik szerzők szerint egyes hagyományos ruhadarabok, így a római menyasszony menyegzői viselete is ezzel készült), másrészt a kétgerendás szövőszéken.¹⁵ A késő köztársaság kori Itáliában a nehezékes szövőszék már réginek, elavultnak számított a fiatalabb, éppen elterjedőben levő kétgerendással szemben. Úgy tűnik, hogy a kétgerendás szövőszék Itálián kívül, így Pannoniában is jelentős mértékben háttérbe szorította a nehezékes szövőszéket a Kr. u. 2. század elejére, amiről a nehezékek számának drasztikus visszaesése tanúskodik.¹⁶ Nem minden nehezék, még ha bizonyíthatóan textilkészítéshez is használták, tartozott a fent említett akár több méter széles és nehezéksorokkal működtetett szövőszékhez. Savariához hasonlóan Római Birodalom-szerte,¹⁷ de Itáliában¹⁸ már ennél korábbi leletanyagban is dokumentálha-

¹² Pásztókai-Szeőke 2012a.

¹³ Caius Valerius Catullus: Péleus és Thétis esküvője. (Devecseri Gábor fordítása.)

¹⁴ Pásztókai-Szeőke–Radman–Livaja 2014.

¹⁵ A két szövőszék annyiban hasonlít egymásra, hogy a készülő szövetet mindkettő függőlegesen tartja, de a nehezékes esetben a függőlegesen futó fonalakat alul felfüggesztett agyag-, vagy kőnehezék-sorok feszítik meg, míg a kétgerendás estében a nehezékek szerepét egy vízszintes keresztgerenda tölti be. Az alsó keresztgerendának köszönhetően ez utóbbi szövőszék előtt a munka is kényelmesebben, ülő helyzetben folyt, mivel itt a szövet alulról felfelé növekszik, míg a nehezékes esetben éppen fordítva: felülről lefelé, aminek következtében szövőnek állni kellett (Ciszuk–Hammarlund 2008).

¹⁶ Pásztókai-Szeőke 2013: 211.

¹⁷ *Pompeii*: Ling 1997: 180; Allison 2004: 146 és 2006: 396–397; *Herculaneum*: Monteix 2004: 294–295 és 209. fig. 5.; Kréta: Sackett–Cocking 1992: 400; *Ephesos*: Trinkl 2003; *Britannia*: Wild 2002: 11.

¹⁸ Dél-itáliai *Herakleia*: Meo 2011.

tók azon agyagnehezék-párok, melyek használati módját korábban nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

A fent említett szövőkés egy csontból készült penge formájú tárgy, melyet valószínűleg szalagszerűen keskeny szövet vízszintes vetülékszálainak szövés közbeni leverésére, tömörítésére használhattak, mint arról a használati kopásnyomok, valamint a penge kis szélessége együttesen árulkodnak.

A hasonló korú rétegekből, sokszor az eszközökkel együtt feltűnt ólom *tesse-rák* is minden kétséget kizáróan az itt folyó textilművességhez köthetők, hiszen a mindkét oldalukra karcolt latin nyelvű rövidítésekből álló szövegek többek közt gyapjút, illetve különböző ruhadarabokat is említenek.

A régészeti leletképződés és a feltárás itteni körülményeiből adódóan a feltételezett textilműhely építészeti maradványai egyelőre nem ismertek. Ennek oka az, hogy az Iseum területén a későbbi, egymást követő építési periódusokhoz tartozó területrendezések, illetve épület-alapozások sokszor elpusztították ezeket a korábbi régészeti jelenségeket, illetve az Iseum jelenlegi épületrekonstrukcióját megelőzően folytatott területileg korlátozott kutatások sok helyütt el sem érheték ezeket az esetenként fennmaradt korábbi rétegeket. Vagyis a műhely épített maradványai egyrészt valószínűleg a római korban élt későbbi építők kezei által pusztulhattak el, másrészt feltételezhető, hogy egyes fennmaradt részei máig sincsenek feltárva.

A Kr. u. 70-120 közé keltezhető régészeti jelenségekből származó textilműves eszközök meggyőző számának (különösen, ha a régészetileg feltárt korai rétegek nagyságát is figyelembe vesszük), valamint a szolgáltató szektorban használt ólomcímkék jelenlétének köszönhetően jelen esetben egyértelműen kizárható, hogy egy saját szükségleteit ellátó háztartás maradványairól lenne szó. A lelet-együttes jelentőségét az is jelzi, hogy mindezidáig a magyar kutatás – elsősorban női sírokban talált fonó- és szövőeszközökre, illetve sírköveken nők kezében ábrázolt fonóeszközökre alapozva megállapítását – a pannóniai textilművességet a háziipar körébe sorolja.¹⁹ Az előkerült leletek azonban egy jól szervezett

¹⁹ Madarassy 1997: 194–195; Bíró 2000; Gömöri 2003: 243–247; Barkóczi 2010: 41 és 45. Az ókori Itáliában a gyapjú fonása a szorgalmas, erkölcsös asszonyok szinonímája. Már az itáliai nők kora vaskori sírjaiból is ismertek olyan értékes alapanyagból, borostyánból, bronzból stb. készült fonóeszközök, melyek az elhunyt nők jelentős gazdasági és közösségi szerepének szimbólumaként értelmezhetők. Kora császárkori művészetekben, valamint síremlékek felirataiban a gyapjúfonás az erényes római asszony toposza, aki házassága révén a család és a nagyobb közösség folytonosságát is biztosította. Augustusnak a római birodalom első nagy politikai-jogi-erkölcsi reformereként jelentős szerepe volt annak a szimbólumrendszernek a kialakításában, mely a római ösök hagyományait, erkölcsait kívánta követendő példaként a polgárok elé állítani, és amelyben a gyapjúfonás már nem a feleség valóságos gazdasági erejét, hanem hitvestársi lojalitását, erkölcsös életvitelét jelképezte. Ez a császárkori ideál terjedt el birodalomszerte, így Pannoniában is, de feltételezhető, hogy egyes birodalmon kívül eső területekre is felismerhető hatással volt. Mivel a római társadalomban a gyapjúfonáshoz erős ideológiai tartalom is társult, az orsók és guzsalyok a női *gender*, azaz társadalmi nem erőteljes szimbólumaivá váltak, azonban egy férfiról szólva a textilmunka szeretete mindenképpen morális romlottságra, gyengeségre, feminin karakterre utalt. A (gyapjú)fonás erős ideológiai és társadalmi nemhez kötődő

és működtetett, ügyfelek megbízásait teljesítő komplex szolgáltatóegység jelenlétéről tanúskodnak. A Savaria déli városfala előtti terület ipartelepítő tényezők tekintetében tökéletes választás volt egy textilműhely számára, hiszen a római korban a közelben futó *Savaria* (Perint)²⁰ folyó nemcsak a működtetéséhez elengedhetetlen jó minőségű és bőséges vizet biztosította, hanem a jelentős mennyiségű elhasznált vizet a várostól messze is vezette. Továbbá a fenti vízfolyás az alapanyagok, valamint az elkészült termékek szállítását is megkönnyíthette. Egy nagy vízigényű iparág esetén a fenti vízfolyás közelsége tekinthető az elsődleges és legfontosabb telepítő tényezőnek. A Savaria előterében található terület presztízse ennek köszönhetően rendkívüli módon felértékelődhetett, hiszen jelenlegi ismereteink szerint a tárgyalt műhely működése idején még sem a város ellátását célzó vízvezeték, sem a városi szennyvízhálózat nem épült ki.²¹ Így egy nagy vízigényű és nagy mennyiségű szennyvizet termelő létesítmény csak természetes vízfolyás közvetlen közelében jöhetett létre, legalábbis a városi vízvezeték és a csatornahálózat egyidejű megépítése előtt. Véleményünk szerint az sem véletlen, hogy a Savaria déli előterében elterülő kézművesnegyed, így a textilműhelyt is addig nem számolták fel, míg a városi vízellátás és szennyvízhálózat ki nem épült, így a műhely esetleges átköltözése, városon belüli megtelepedése sem ütközhetett többé a vízhiány okozta akadályokba. A város területéről ilyen műhely(ek)re utaló régészeti leletanyagot egyelőre nem ismerünk, azonban nem elképzelhetetlen, hogy a Savariában három feliraton is megörökített, a textilműveseket is magába tömörítő *collegium fabrum et centonariorum* tagjai közt ez utóbbi műhely(ek)ben dolgozók is helyet foglaltak.²²

Feltétlenül említésre méltó még további két telepítő tényező is: egyrészt a korszak és a térség legfontosabb útjának, a Borostyánkő útnak, másrészt a korszak és a térség legfontosabb római településének, Savaria alapított városának jelenléte. A térség legjelentősebb városának előterében és a legfőbb kereskedelmi útvonala melletti telke(ke)n megépült műhely pusztán elhelyezkedésének köszönhetően elsősorú lehetőségekhez, ügyfelek népes táborához juthatott: nemcsak a városban megtelepülő, a bennszülöttekétől eltérő igényű öltözködési kultúrával rendelkezők közelíthették meg könnyedén a kiépített főútvonal mel-

szimbolizmusának köszönhető a fanni tudó férfiakra utaló római kori bizonyítékok csekély száma is. Annak ellenére, hogy ezek a férfiak csak alig észlelhető nyomot hagytak a régészeti, írott és képi anyagban, egyes férfiak nyilvánvalóan a római korban (is) értettek a fonáshoz. Habár a Pannonia régészeti hagyatékát kutatók hagyományosan kizárólag női tevékenységként említik a fonást, semmiféle következtetéssel nem élhetünk arra vonatkozóan, hogy melyik nemhez tartoztak a szombathelyi műhelyben dolgozók: nemtől függetlenül valószínűleg férfiak és nők egyaránt részt vállaltak az itt folyó munkafolyamatban, a fonást is beleértve (Pásztókai-Szeőke 2012a, Pásztókai-Szeőke–Radman–Livaja 2014).

²⁰ Kiss et al. 1998: 10–12; Tóth 2001: 9 és 25; Tóth 2011: 11–12. Az ólomcímkek közül feltehetően kettő is említi Sava(r)i(a), illetve [S]avaria alakban a mai Perint folyót (Pásztókai-Szeőke–Radman–Livaja 2014), melynek ókori medre az utóbbi évtized feltárási eredményei alapján a maitól keletebbre, a textilműhely délnyugati előterében futhatott (Mladoniczki–Sosztarits 2010).

²¹ Anderkó 2006: 36; Mladoniczki–Sosztarits 2010: 57.

²² Savariai feliratokon: Tóth 2011: kat. 41(?), 131 és 206; tevékenységükről általában: Liu 2009.

letti műhely, hanem a *coloniától* távolabbi birtokai-kon él, ám ügyeik intézéséhez a térség itteni adminisztratív központjába beutazók is. Továbbá nem elhanyagolható a Borostyánkő út alapanyagok szállításában betöltött szerepe sem.

Utolsónak hagyunk egy, inkább csak a város-lakók komfortérzetéhez nagyban hozzájáruló tényezőt: a jelenlegi ismereteink szerint az év háromnegyed részében uralkodó északnyugati szélirányt, amely a műhelyben esetenként keletkező kellemetlen szagokat, így a fehérítésre használt kén; a tisztításnál, színezés előtti pácoláshoz használt vizelet bűzét elfújta a város felől. A textilműhely helyszínének kiválasztásában valószínűleg ez a tényező játszhatta a legkevésbé meghatározó szerepet, hiszen más római városokhoz hasonlóan a lakók még egy-egy szagosabb iparág Savaria városfalain belüli megtelepedése kapcsán sem húzták volna túlságosan az orrukat.²³

Egy adott területen folyó kézműves tevékenységnek sohasem a késztermék, esetünkben a textil vagy ruhadarab a csálhatatlan elsődleges bizonyítéka, hanem a munkafolyamat egyes munkafázisai során használt szerszámok. Az iseumi feltárások során talált eszközök minden kétséget kizáróan tanúsítják, hogy az itteni textilműhelyben az alapanyag kifésülésétől megfonásán és szövésén keresztül varrásaig számos munkafolyamat zajlott. Az itt feltárt eszköztípusok jelentős része (vasból készült gyapjűfűsű, csont orsópálcák, orsókampók, csont szövőkés, nehezezpárok) nem rendelkezik helyi vaskori előzményekkel, térségünkben a római foglalkással együtt jelenik meg. Feltételezhető, hogy egyes esetekben az új szerszám típusok újfajta technológia megjelenését is tükrözik.²⁵

Fogas kérdés, hogy milyen termék(ek)hez készítették elő az alapanyagot, fonták azt fonallá és szőtték meg. A méteráru és ebből következően a méterben vásárolt anyagokból kiszabott, majd megvarrt ruhadarabok a rómainál későbbi időszak találmányai. Ettől eltérően a rómaiak egyszerű geometriai formákra (téglalap,

2. kép. *Pelerinszerűen ösz-szevarrt római gyapjúköpeny rekonstrukciója*²⁴

²³ Budapest (*Aquincum*): Láng 2009: 166–171; Itália római városaiban: Bradley 2002: 35–36; Flohr 2013: 185, 240–241. Általában a szagokról és az ókoriak érzékeléséről: Bradley 2014.

²⁴ Jelen tanulmány illusztrációiként szereplő római öltözetrekonstrukciókat a szerző a TÁMOP-3.2.11/10/1-2010-0044 támogatású és „*A birodalom visszavár!*” Szórakoztató, játékos, szabadidős programok Gorsiumban elnevezésű projekt keretein belül valósította meg. Ezúton is szeretném köszönetemet kinyilvánítani a Fejér Megyei Múzeumok Igazgatóságának és Hári Krisztina projektmenedzsernek a munka során nyújtott állandó támogatásukért, Szeőke András fotósnak a képek elkészítéséért. Továbbá köszönet illeti Kerstin Droß-Krüpét és Ivan Radman-Livaját a cikk megírása során nyújtott pótolhatatlan információkért, valamint a szombathelyi Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház munkatársait, elsősorban Sosztarits Ottót és Hódi Attilát a gyűjteményükhöz tartozó leletanyag feldolgozása során tanúsított fáradhatatlan segítségükért.

²⁵ Pásztkői-Szeőke–Radman-Livaja 2014.

3. kép. *Ruhakapcsolótűvel (fibula) összetűzött római gyapjúköpeny (sagum) rekonstrukciója*

félkör stb.) visszavezethető ruhadarabjaikat már eleve a kívánt formára szőtték.²⁶ Az így nyert szövetdarabokat egyrészt egyszerű lepelruhaként (pl. *toga*, *palium*, *palla* stb.) maguk köré tekerték, de a széleiket összevarrva másfajta, testüknek nagyobb védeltséget nyújtó ruhadarabokat (pl. *tunica*, *byrrus*, *caracalla*) is létrehozhattak. Mivel igen nagy szövetdarabokról van szó, ezek olyan több méter széles szövőszekeken készültek, amelyek előtt értelemszerűen egyidejűleg több egymással együttműködő szövő is dolgozott. Az egymagukban, illetve párban talált nehezékek, valamint a rövid pengéjű szövőkés (amely maga is két pár nehezékkal került elő) alapján azonban ilyen több méter széles, sok nehezék alkalmazásával működtetett szövőszekek használata nem, csak keskeny, szalagszerű textilek készítésére alkalmas konstrukció jelenléte tételezhető fel.

A savariai ólomból készült feliratos azonosító címkéken a következő ruhadarabok: *m(antus)/m(antellum)*, *b(anata)*, *tun(ica)*, *vestis*, talán *p(aenula)/p(annum)/p(alla)/p(allium)*, valamint gyapjú: *la(na)* és talán *vel(umen)/vel(lera)* és színek: *mur(teolus)*, azaz mirtuszöld; *cor(ticeus)*, azaz kéregbarna; *fer(rugineus)*, azaz rozsdabarna; illetve talán a vérvöröst jelentő *(ha)em(atinus)* szerepelnek rövidítve. A címkéken szereplő kis mennyiségekből is egyértelműen egyéni megrendelőkre, magánjellegű megrendelésekre lehet következtetni.²⁷

A római kori jogi szövegek,²⁸ valamint a pannóniai és más tartományokból is ismert ólomcímkek²⁹ tanúsága szerint a használt ruhadarabok tisztítását, felújítását végző szakemberek (*fullones*) és a javítást, foltozást végző kézművesek (*sarcinatores*) közt szoros együttműködés alakulhatott ki. A textilipar újkori kialakulását megelőző történeti időszakokban, így a római korban is a textil- és ruhaneműk – a mai ember számára talán meglepő módon – jelentős értéket képviseltek.³⁰ Ennek köszönhetően javígtatták őket, mint arról az írásos adatok mellett a fennmaradt textilleletek is egyértelműen tanúskodnak. Az egyik ilyen számunkra is érdekes javítási mód az Afrikában fennmaradt hosszú, pelerszerű római kori kapucnis gyapjúköpenyeken vizsgálható (korabeli adatok alapján a hasonló köpe-

²⁶ Granger-Taylor 1982, 2008.

²⁷ Pásztókai-Szeőke–Radman-Livaja 2014.

²⁸ Flohr 2011b: 233.

²⁹ Radman-Livaja 2010, 2013.

³⁰ Nem véletlen például, hogy az ismert házassági szerződésekben tételesen felsorolt hozomány és kelengye egy igen jelentős részét is a ruhaneműk teszik ki (Droß-Krüpe–Wagner 2013, 2014). Más jellegű szövegeket tartalmazó egyiptomi papiruszok is gyakorta megemlékeznek javított, foltozott textilművekről, ruhadarabokról (Diethart 1992).

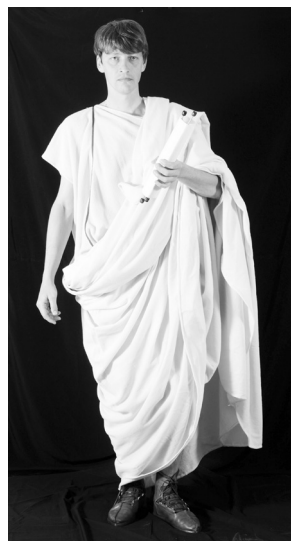
nyek a római birodalom teljes területén, így Pannoniában is ismertek és kedveltek voltak), amelyeknek használatától elkopott és megsérült alsó szegélyét egy keskeny gyapjúszalag hozzászövésével helyettesítették.³¹ A javítás következtében a ruhadarabok hossza ugyan kissé lecsökkent, azonban a gondos, egyértelműen nagy tapasztalattal rendelkező szakértő munkájának köszönhetően a kijavított köpenyek megközelítőleg úgy nézhetek ki, mint az újak. Nem lehetetlen, hogy az ügyfelek használt ruhadarabjainak felújítását végző savariai műhely régészeti hagyatéka közt kis csoportokban fennmaradt nehezekeket és a csont szövökést elrongyosodott ruhaszegélyek ehhez hasonló kijavítására használták.

Végül még meg kell jegyeznünk, hogy textilműves szerszámok (pl. orsók maradványai, nehezekek) nemcsak az iseumi feltárásokról ismertek, hanem előfordulnak a város déli előterében elterülő szentélykörzet korábbi feltárásainak leletanyagában is, tehát fennáll annak a lehetősége, hogy a fenti textilműhely nagyobb kiterjedésű volt. Továbbá, ha az ólom *tesserák* alapján feltételezzük, hogy ez a létesítmény elsősorban magánszemélyek igényeit szolgálta ki, akkor számos itáliai példához hasonlóan egy kis boltszerű, az ügyfelek fogadására, a beadott ruhadarabok átvételére-kiadására stb. alkalmas üzlethelyiség is tartozhatott a műhelyhez, azonban ilyen jellegű építészeti maradványok sem maradtak fenn.

Összegzésként tehát elmondható, hogy Savaria déli elővárosában egy olyan műhely is működött, amely használt ruhák felújításával (javításával, tisztításával, újrafestésével stb.) is foglalkozhatott. Ez a létesítmény az újonnan alapított római városban, illetve annak közigazgatási területére jelentős számban betelepülő római polgárok *római stílusú* öltözetének *római módon* történő helyreállítását is elvégezhetette. A *római stílusú* kifejezés alatt itt azt értjük, amihez az újonnan megtelepedők korábbi otthonukban hozzászoktak, és amely lényegesen különbözhetett az itteni helyi szokásoktól. Ez utóbbi megállapítást a leletanyag számos jellemzője is alátámasztja: a műhely

4. kép. *Tunica felett viselt négyyszögletes római lepelruha (pallium) rekonstrukciója*

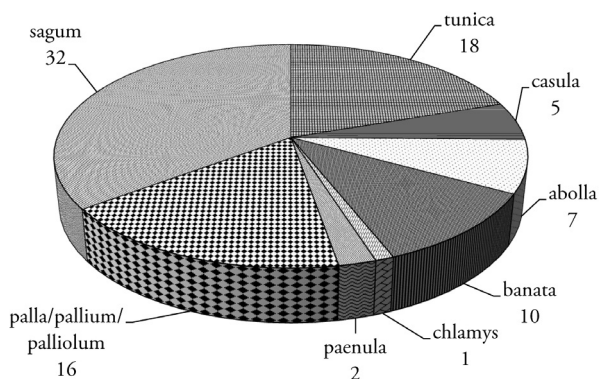

5. kép. *Toga virilis rekonstrukciója*

³¹ Granger-Taylor 2008.

1. ábra

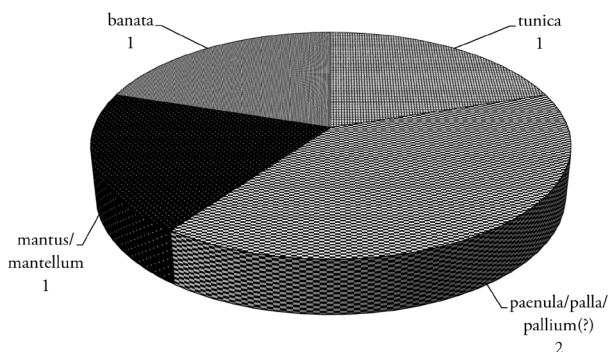
A savariai címkéken szereplő ruhadarabok típusok szerinti megoszlása

Forrás: Pásztókai-Szeőke – Radman-Livaja 2014.

2. ábra

A sisciai címkéken szereplő ruhadarabok típusok szerinti megoszlása

Forrás: Radman-Livaja 2010.

Pannonia első számú, római polgárok letelepítésével létrehozott városában működött; az innen ismert eszközök nagy többségének csak itáliai előzményeit ismerjük, a római hódítást megelőző vaskori leletanyagból nem; az azonosító címkek rövidítései az idegenből érkezők közvetítő nyelvén, latinul íródtak, ami alapján egyértelműnek tűnik, hogy mind az ügyfelek és a műhely képviselője, mind a műhelyben dolgozók közti kommunikáció is ezen folyt, nem a helyiekén. Végül megemlítenéd, hogy a feliratokban szereplő ruhaneműk is itáliai eredetűek.

A pannoniai Sisciából származó, mindezidáig ismert legnagyobb ólomcímke-gyűjtemény feliratain szereplő ruhadarabok vizsgálatakor a szombathelyi címkékéhez hasonlóan változatos és színes kép tárul elénk az ott élők öltözködéséről.³² A rómaiak öltözetének alapdarabját jelentő egyszerű ingszerű ruhadarabot, a *tunicát* több esetben is említik a sisciai feliratos ólomlapocskák,³³ felette különböző köpenyféleségeket hordtak: a címkék legnagyobb számában a jobb vállon fémből készült ruhakapcsoló tüvel, az ún. *fibulával* összetűzött gyapjúköpenyeket, így a *sagumot*,³⁴ az *abollát*³⁵ és a *chlamyst*³⁶ említik, de kisebb számban a zártabb, pelerinszerűen összevarrt *casula*³⁷ (szó szerint házacskát jelent) és *paenula*³⁸ is előfordult. A *tunica* felett viselt felsőruhák harmadik csoportját azok a négyszögletes leplek (*palla*, *pallium*, *palliolum*) képviselik, melyeket a test köré tekerve viseltek.³⁹ A fentiekén kívül még a *banata* szerepel, erről azonban egyelőre csak annyit tudunk, hogy gyapjúból készült meleg felsőruházat volt.⁴⁰ Színek tekintetében a barnák, szürkék, feketék és a fehér mellett a kék, a sárga, a zöld és a piros különböző árnyalatai tűnnek fel, ide értve a bíborszínt is.⁴¹

A fentieket is figyelembe véve feltűnő, hogy a leadott javak visszaazonosítást szolgáló ólomcímkek feliratai nem említik a rómaiak emblematisz ruhadarabját, a tógát. Mindez azért is meglepő, mert más tartományokhoz hasonlóan a Pannoniában élők is előszeretettel ábrázoltatták magukat ebben a római-ság jelképének tartott itáliai ruhadarabban.⁴² Az ellentmondást kézenfekvő lenne a műhely leletanyagából ismert címkék csekély számával magyarázni, azonban a Pannoniából ismert másfélezer-nél is több *tesserae* sem tesz említést egyetlen esetben sem a tógáról. Amennyiben tartományaink határain túla is tekintünk, kutakodásunk akkor sem jár több sikerrel: nemcsak a címkék,⁴³ de a sokrétű, a mindennapokba is betekintést nyújtó egyiptomi papiruszok között sem akad egyelőre olyan, amely említené ezt a ruhadarabot.⁴⁴

Az ábrázolások és a szombathelyi javító-tisztító műhely régészeti hagyatéka alapján tehát jogosan vetődhet fel a kérdés: milyen viszonyban is állhatott a Pannonia lakosai által ábrázoltatott a korabeli provinciális valósággal.

³² Radman-Livaja 2010: 69–76.

³³ Cleland et al. 2007: 200–202; Radman-Livaja 2010: 75.

³⁴ Croom 2000: 51; Cleland et al. 2007: 164; Radman-Livaja 2010: 74.

³⁵ Croom 2000: 50; Cleland et al. 2007: 1; Radman-Livaja 2010: 69–70.

³⁶ Croom 2000: 51; Cleland et al. 2007: 34; Radman-Livaja 2010: 71.

³⁷ Römer-Marijnse 1990; Cleland et al. 2007: 31; Radman-Livaja 2010: 71.

³⁸ Croom 2000: 53; Cleland et al. 2007: 135–136; Radman-Livaja 2010: 72.

³⁹ Cleland et al. 2007: 136–138; Radman-Livaja 2010: 72–73.

⁴⁰ Radman-Livaja 2010: 70.

⁴¹ Radman-Livaja 2010: 76–86.

⁴² www.ubi-erat-lupa.org

⁴³ Römer-Martinje 1990.

⁴⁴ Kerstin Droß-Krüpe szíves szóbeli közlése. Mindez azért is szembetűnő, mert az egyiptomi papiruszok bőséges adattal szolgálnak a különböző ruharendelésekről is (lásd Droß-Krüpe 2011, 2012).

A *GENS TOGATA* ÉS A MINDENNAPOK

Nemcsak a rómaiak maguk tartották rómaiságuk jelképének a *togát*, de ma is a legismertebb és legjellegzetesebbnek tartott római ruhadarab.⁴⁵ A költő Vergilius is *gens togatáról*, tógába öltözött népről beszélt,⁴⁶ hiszen a gyapjúból készült tógát csak a római polgárjoggal rendelkezők viselhették. A korábbi gyakorlattól eltérően a Kr. e. 2. századdal kezdődően a gyerekeken kívül tógát tisztességes nők nem, csak férfiak hordhattak. Ez a köztársaság korában hordott félkör alakú tóga Augustus császár uralkodásának idején hatalmas, közel 5 méter széles ruhadarabbá nőtt, amelyet ettől kezdve két pár segítő kéz nélkül egyáltalán nem lehetett felölteni. Nem csak mérete, de formája is megváltozott, ellipszissé nőtt, melyet először aszimmetrikusan kétrét kellett hajtani. A megnövekedett mérettel együtt a redők elrendezésében is jelentős módosulás következett be: a kettéhajtott ruhadarabot először a bal vállra helyezték, így az egyik vége szép, függőleges esésű redőkben érte el a bal lábfejet. Ezt követően a másik végét előbb a háton, majd a jobb kar alatt átvezetve a bal váll felett hátravetették. Mindeközben természetesen ügyeltek az elől átlósan futó redők elrendezésére is: derék körül kialakítva az ún. *sinust*. Ennek bal felső szegélye fölött a tóga függőlegesen lelógó végéből esetenként kis csomóba kihúztak egy kisebb darabot, így hozva létre az ún. *umbót*, amely a bal vállon található hatalmas anyagtömeg lefogására szolgált.

A római polgárok tógája kifinomult vizuális szimbólumrendszerén keresztül nemcsak az egy csoporthoz való tartozást és egyenlőséget, de a közösségen belüli különbségeket is ki tudta fejezni. Így a fehér színű⁴⁷ alapidarabtól (*toga virilis*) eltérő viselése elvileg csak a többiek közül kiválóságával kitűnő római polgárnak volt megengedett: pl. a győztes hadvezérként diadalmenet élén hazatérőnek az arannyal átszőtt bíborszínű *toga triumphalisé*, illetve a magas rangú állami tisztséget betöltő ún. *magistratusoknak* a bíbor szegéllyel díszített *toga preatextáé*. Jelen ismereteink szerint a birodalom Róma városától távol eső tartományaiban is hasonló elvek érvényesülhettek: a római polgárjog itt is a tóga viselésének kiváltságával járt együtt, míg a kiválóságuk által kiemelkedő polgárok, így a városi papság tagjai (*Augustales*), valamint a tartományi főpapok (*sacerdotes*) is jogot formálhattak a többiekétől eltérő bíborszegélyű tóga viselésére.⁴⁸

Nem véletlen, hogy a köztársaság kori ősök közti egyenlőség eszményét megtestesítő ruhadarabként a római *principatus* első fő teoretikusának, magának Augustus császárnak a támogatását is élvezte, azonban még az ő erőfeszí-

⁴⁵ A római tóga legfontosabb szakirodalmi forrásai: Bradley 2008; Brennan 2008; Dolansky 2008; Edmondson 2008; George 2008; Goette 1989, 2013; Heskel 1994; Stone 1994; Vout 1996; Wilson 1938.

⁴⁶ Vergilius *Aeneis* 1. 282; Goette 2013: 39.

⁴⁷ A tóga makulátlan fehérségéről, tisztaságának fontosságáról lásd George 2008: 99–100; Flohr 2013: 67–68.

⁴⁸ Szabó 2006: 234–235; Agócs 2011: 10.

tései és intézkedései⁴⁹ sem jártak sikerrel a római ősök emblematisz tógájának népszerűsítésére, illetve életben tartására a Kr. u. 1. századi Rómában és Itáliában. A század vége felé Martialistól arról értesülünk, hogy a római társadalom alsóbb rétegei kizárólag ünnepekkor, vallási fesztiválokon viselték tógájukat, az egy generációval később élt Iuvenalis pedig már arról ír, hogy a legtöbbben már csak temetéskor, illetve csak saját temetésük alkalmával viselik a tógát.⁵⁰ A vergiliusi elegáns *gens togatát* felváltja a tacitusi *vulgus tunicatus*.⁵¹ A fenti ókori irodalmi adatok alapján a nemzetközi kutatás eddig is feltételezte, hogy már a kora császárkori Rómában, illetve Itália-szerte a toga csak hivatalos megjelenésekkor, ünnepekkor kerül elő a polgárok ruhásládájából és nem tartozott a mindennap viselt ruhadarabok közé,⁵² tehát végső soron nem is lenne meglepő, hogy a Pannoniába ebből az irányba érkező új telepesek is ezt a gyakorlatot követték: a római polgárok emblematisz ruhadarabját csak alkalmi viseletként, nagyon ritkán hordták.

Azonban a Szombathelyen feltárt műhely példája további gondolatokra is sarkallhat. Savaria római *coloniája* nemcsak Pannonia tartomány első számú, önálló városi közigazgatással rendelkező, ennek teret is adó *forummal* rendelkező települése, de a provincia ünnepegekkel tarkított népes tartománygyűléseinek is minden évben székhelye, melynek kiterjedt helyszínét csak a már említett Savaria (a mai Perint) folyó választotta el az itt tárgyalt műhelytől.⁵³ Felmerülhet a kérdés, hogy egy olyan fontos tartományi központban, mint amilyen Savaria is volt, ahol az itt élő római polgárok számára tógájuk viselésére a legtöbb hivatalos vagy ünnepi alkalom kínálkozott, nem kellett volna-e mégis a műhely fennmaradt azonosítócímkei közt valamiféle megerősítést találunk arra, hogy a színházban, a fórum épületeiben, vagy a város szakrális terein a római toga gyakorta viselt, alkalomhoz illő ruhadarab volt?

Összességében elmondható, hogy bármit mutatnak is a pannoniai sírkövek és más ábrázolások, a tógának nem lehetett fontos szerepe az itt élők mindennapi öltözködésében, talán a legtöbb polgár nem is birtokolt ilyen ruhadarabot, hiszen akkor a viseléstől könnyen piszkolódó fehér színű tógák előbb-utóbb mindenképpen a Savariában feltárthoz hasonló, használt ruhák felújítását, így tisztítását is végző műhelyekbe kerülve maguk is kaptak volna ólom azonosítócímket, melyek közül azért néhány biztosan fennmaradt volna. Bár ha a mindennapokban nem is viseltek tógát, sírköveiken mégis *togatiként*, tógaviselő római polgárként ábrázoltatták magukat, mert az utókor emlékezetében valószínűleg mégis így szerettek volna fennmaradni.

⁴⁹ Suetonius *Augustus* 40. 5: „... amikor egy gyűlésen meglátta, hogy sokan sötét ruhát viselnek, méltatlankodva felkiáltott: Íme a tógás nép, a világ ura római nemzet – és meghagyta az aediliseknek, hogy ezentúl ne tőrjenek meg senkit a forumon vagy környékén, csak köpeny nélkül, tógában.” (Kis Ferencé fordítása.)

⁵⁰ Iuvenalis *Satirae* 3. 171–173.

⁵¹ Tacitus *Dialogus de oratoribus* 7.

⁵² Stone 1994; Vout 1996; Flohr 2013: 65; Goette 2013.

⁵³ Tóth 2001; Szabó 2006: 236.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agócs Nándor 2011: *Augustalis testületek a Duna-vidéki tartományokban*. (Szakdolgozat) Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Allison, Penelope M. 2004: *Pompeian Households. An Analysis of the Material Culture*. (The Cotsen Institute of Archaeology Monographs 42.) Los Angeles.
- Allison, Penelope M. 2006: *The Insula of the Menander at Pompeii*. Vol. III. The Finds, a contextual study. Oxford.
- Anderkó Krisztián 2006: Savaria vízvezetéke. *Savaria* (30.) 9–46.
- Balázs Péter – Csapláros Andrea – Sosztarits Ottó 2013: Iseum – Isis savariai temploma Szombathelyen. *Sistrum* Serie B. No. 2. Szombathely.
- Balázs Péter – Csapláros Andrea – Sosztarits Ottó 2014: Iseum – Isis savariai temploma Szombathelyen. Kiállítási katalógus. *Sistrum* Serie A. No. 2. Szombathely (megjelenés alatt).
- Barkóczi László 2010: Megjegyzések pannoniai kőemlékek kocsiábrázolásaihoz. *Budapest Régiségei* (42–43.) 39–52.
- Bíró Mária 2000: *Pannoniai csontművészet*. Budapest.
- Bradley, Keith 2008: Appearing for the Defence: Apuleius on Display. In: Edmondson, Jonathan – Keith, Alison (eds.): *Roman Dress and the Fabric of Roman Culture*. Toronto–Buffalo–London, 238–256.
- Bradley, Mark 2002: „It All Comes Out in the Wash”: Looking harder at the Roman fulonica. *Journal of Roman Archaeology* (15.) 21–44.
- Bradley, Mark (ed.) 2014: Smell and the Ancient Senses. Durham, (megjelenés alatt).
- Brennan, T. Corey 2008: Tertullian’s *De Pallio* and Roman Dress in North Africa. In: Edmondson, Jonathan – Keith, Alison (eds.): *Roman Dress and the Fabric of Roman Culture*. Toronto–Buffalo–London, 257–270.
- Ciszuk, Martin – Hammarlund, Lena 2008: Roman looms – A Study of Craftsmanship and Technology in the Mons Claudianus Textile Project. In: Alfaro, Carmen – Karali, L. (eds.): *Vestidos, Textiles y Tintes. Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la Antigüedad*. Actas del II Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo (Atenas, 24 al 26 de noviembre, 2005). València, 119–133.
- Cleland, Lisa – Davies, Glenys – Llewellyn-Jones, Lloyd 2007: *Greek and Roman Dress from A to Z*. London.
- Croom, A. T. 2000: *Roman Clothing and Fashion*. Stroud.
- Cwerner, Saulo B. 2001: Clothes at Rest: Elements for a Sociology of the Wardrobe. Fashion Theory. *The Journal of Dress, Body and Culture* (5.) 1. 79–92.
- Diethart, Johannes 1992: Beobachtungen an Adjektiven und Wendungen für „gebraucht” aus dem Textilbereich in den Papyri. *Analecta Papyrologica* (4.) 57–64.
- Dolansky, Fanny 2008: *Togam virilem sumere*: Coming of Age in the Roman World. In: Edmondson, Jonathan – Keith, Alison (eds.): *Roman Dress and the Fabric of Roman Culture*. Toronto–Buffalo–London, 47–70.
- Droß-Krüpe, Kerstin 2011: *Wolle – Weber – Wirtschaft. Die Textilproduktion der römischen Kaiserzeit im Spiegel der papyrologischen Überlieferung*. (Philippika 46.) Wiesbaden.

- Droß-Krüpe, Kerstin 2012: Purchase Orders of Military Garments from Papyri of Roman Egypt. In: Nosch, Marie Louise (ed.): *Wearing the Cloak. Dressing the Soldier in Roman Times*. (Ancient Textiles series vol. 10.) Oxford–Oakville, 13–18.
- Droß-Krüpe, Kerstin – Wagner, Yvonne (2013) Ancient Wardrobe Studies. The Wardrobe of Kroniaina from Tebtynis (AD 54). *Archaeological Textiles Review* (55.) 39–54.
- Droß-Krüpe, Kerstin – Wagner, Yvonne 2014: Die textile Mitgift im kaiserzeitlichen Ägypten. Eine Bestandsaufnahme. *Marburger Beiträge zur antiken Handels- und Wirtschaftsgeschichte* (31.) (megjelenés alatt).
- Edmondson, Jonathan 2008: Public Dress and Social Control in Late Republican and Early Imperial Rome. In: Edmondson, Jonathan – Keith, Alison (eds.): *Roman Dress and the Fabric of Roman Culture*. Toronto–Buffalo–London, 21–46.
- Edmondson, Jonathan – Keith, Alison (eds.) 2008: *Roman Dress and the Fabric of Roman Culture*. Toronto–Buffalo–London.
- Flohr, Miko 2011a: Exploring the limits of skilled craftsmanship: the fullonicae of Roman Italy. In: Monteix, Nicolas – Tran, Nicolas (eds.): *Les savoirs Professionnels des gens de métier Romains. Études sur le monde du travail dans les sociétés urbaines de l'empire romain*. Rome, 87–100.
- Flohr, Miko 2011b: Consumption, not production. Understanding the fullonicae of Pompeii. In: Alfaro Giner, C. – Brun, J-P. – Borgard, Ph. – Pierobon Benoit, R. (eds.): *Purpureae Vestes*. III. Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo. 229–235.
- Flohr, Miko 2013: *The World of the Fullo. Work, Economy, and Society in Roman Italy*. Oxford.
- George, Michele 2008: The „Dark Side” of the Toga. In: Edmondson, Jonathan – Keith, Alison (eds.): *Roman Dress and the Fabric of Roman Culture*. Toronto–Buffalo–London, 94–112.
- Goette, Hans Rupprecht 1989: *Studien zu römischen Togadarstellungen*. Mainz.
- Goette, Hans Rupprecht 2013: Die römische „Staatstracht” – toga, tunica und calcei. In: Michael Tellenbach – Regine Schulz – Alfried Wiczorek (Hrsg.): *Die Macht der Toga. Dresscode im römischen Weltreich*. Mannheim, 39–52.
- Gömöri János 2003: Kézművesség emlékei. In: Visy Zsolt (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, 243–247.
- Granger-Taylor, Hero 1982: Weaving Clothes to Shape in the Ancient World: The Tunic and Toga of the Arringatore. *Textile History* (13.) 3–25.
- Granger-Taylor, Hero 2008: A fragmentary Roman cloak probably of the 1st c. CE and off-cuts from other semicircular cloaks. *Archaeological Textiles Newsletter* (46.) 6–16.
- Grimstad Klepp, I. – Bjerck, M. 2012: A methodological approach to the materiality of clothing: Wardrobe studies. *International Journal of Social Research Methodology* 1–14.
- Heskel, Julia 1994: Cicero as Evidence for Attitudes to Dress in the Late Republic. In: Sebesta, Judith Lynn – Bonfante, Larissa (eds.) 1994: *The World of Roman Costume*. Madison, 133–145.
- Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágórhidy Czigány Balázs 1998: *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely.

- Láng, Orsolya 2009: „Unpleasant to live in, yet it makes the city rich”: Functions of Strip-buildings in the Aquincum civil town in the Light of New Discoveries. In: Bíró, Szilvia (ed.): *Ex Officina ... Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr, 135–146.
- Ling, Roger 1997: *The Insula of the Menander at Pompeii. Vol. I. The Structures*. Oxford.
- Liu, Jinyu 2009: *Collegia Centonariorum. The Guilds of Textile Dealers in the Roman West*. Leiden–Boston.
- Madarassy Orsolya 1997: Házimunka: a textilkészítés példája – Hausarbeit: zum Beispiel die Textilherstellung (Aquincum). In: Furger, Alex R. – Guggisber, Martin – Korb, Karin – Zsidi, Paula (szerk.): *Augusta Raurica/ Aquincum. Das Leben in Zwei römischen Provinzstädten*. Basel, 191–194.
- Meo, Francesco 2011: Rediscovering ancient activities: textile tools in 3rd – 2nd century BC context from Herakleia, Southern Basilicata, Italy. *Archaeological Textiles Newsletter* (53.) 2–11.
- Mladoniczki Réka – Sosztarits Ottó 2010: A Borostyánkőút városi szakasza és szerepe Savaria településszerkezetében. *Ókor* (4.) 54–60.
- Monteix, Nicolas 2004: Amedeo Maiuri et les boutiques d’Herculanum: approche historiographique. In: De Sena, E. C. – Dessales, H. (eds.): *Metodi e approcci archeologici: l’industria e il commercio nell’ Italia antica/Archaeological Methods and Approaches: Industry and Commerce in Ancient Italy*. British Archaeological Reports International Series 1262. Oxford, 291–299.
- Pásztókai-Szeőke Judit 2003: Római császárkori viselet és divat. *Ókor* (2.) 4. 23–30.
- Pásztókai-Szeőke Judit 2012a: „Míg az anya fogy, a gyermek hízik. Mi az?” Gondolatok ókori nőekkel kapcsolatos társadalmi elvárásokról a scabantiai borostyán guzsalyok kapcsán. *Soproni Szemle* (66.) 1. 5–19.
- Pásztókai-Szeőke Judit 2012b: Vasból készült szövőeszközök és textilművesség a 4. századi Dunántúlon. (Iron weaving tools and textile production in Transdanubia during the fourth century AD). In: Petkes Zs. (szerk.): *Hadak útján XX. Népvándorláskor Fialat Kutatóinak XX. összefüvetelének konferenciakötete*. Budapest–Szeged, 2010. október 28–30. Budapest, 15–26.
- Pásztókai-Szeőke, Judit 2013: Technologischer Wandel in der Textilproduktion Pannoniens unter römischem Einfluss. In: Tellenbach, M. – Schulz, R. – Wiczorek, A. (Hrsg.): *Die Macht der Toga. Dresscode im römischen Weltreich*. Mannheim, 209–214.
- Pásztókai-Szeőke Judit – Radman-Livaja, Ivan 2014: A savariai Iseum területén feltárt római textilműhely. In: Balázs Péter – Csapláros Andrea – Sosztarits Ottó (szerk.): *Iseum – Isis savariai temploma Szombathelyen. Kiállítási katalógus. Sistrum – Serie A. No. 2. Szombathely (megjelenés alatt)*.
- Pásztókai-Szeőke Judit – Serlegi Gábor 2013: „De mit tettek értünk a rómaiak?” Textilművesség, klíma és a Balaton a Kr. u. 4. századi Dunántúlon. *Ókor* (12.) 3. 68–79.
- Petznek, Beatrix 2012: Die römische Latrine im Schloss Petronell in Carnuntum. Ein Einblick in die antike Wirtschaftsgeschichte – Projektvorstellung. *Forum Archaeologiae* 63/VI/2012 (<http://farch.net>)
- Radman-Livaja, Ivan 2010: *Plombs inscrits de Siscia*. (PhD-disszertáció) Ecole Pratique des Hautes Etudes, Paris.
- Radman-Livaja, Ivan 2011: Le rôle des étiquettes de plomb dans le travail du textile à Siscia. In: C. Alfaro Giner – J.-P. Brun – Ph. Borgard – R. Pierobon Benoit (eds.):

- Purpureae Vestes III*. Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterraneo en el mundo antiguo. 2011. 181–196.
- Radman-Livaja, Ivan 2013a: Craftspeople, Merchants or Clients? The Evidence of Personal Names on the Commercial Lead Tags from Siscia. In: Gleba, M. – Pásztókai-Szeőke, J. (szerk.): *Making Textiles in pre-Roman and Roman Times. People, Places, Identities*. (Ancient Textiles Series vol. 13.) Oxford–Oakville, 87–108.
- Radman-Livaja, Ivan 2013b: Two lead tags from Štrbinci (Certissia?). *Archeološki radovi i rasprave* (17.) 165–180.
- Römer-Martijnse, Elizabeth 1987: Ein beschriftetes Bleitäfelchen – Zeugnis handwerklicher Tätigkeit in Carnuntum? *Carnuntum Jahrbuch*, 119–122.
- Römer-Martijnse, Elizabeth 1990: *Römerzeitliche Bleietiketten aus Kalsdorf, Steiermarkt*. Wien.
- Sackett, L. H. – Cocking, J. 1992: Other Finds in Stone, Clay and Faience. In: Sackett, L.H. (ed.): *Knossos from Greek City to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion II*. Oxford, 391–414.
- Sebesta, Judith Lynn – Bonfante, Larissa (eds.) 1994: *The World of Roman Costume*. Madison.
- Stone, Shelley 1994: The Toga: From National to Ceremonial Costume. In: Sebesta, Judith Lynn – Bonfante, Larissa (eds.): *The World of Roman Costume*. Madison, 13–45.
- Szabó Ádám 2006: *Pannoniciani sacerdotes. A szervezett vallási élet principatuskori vezetői*. Pécs.
- Tóth Endre 2001: A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban. *Archaeologiai Értesítő* (126.) 5–33.
- Tóth Endre 2011: Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos köemlékei. *Savaria* (34.) 2. 1–283.
- Trinkl, Elisabeth 2003: Artefakte für die Textilbearbeitung. Das Hanghaus 1 in Ephesos. Funde und Ausstattung. *Forschungen in Ephesos* (8.) 4. 313–327.
- Vout, Caroline 1996: The Myth of the Toga. Understanding the History of Roman Dress. *Greece and Rome* (43.) 204–220.
- Wild, John Peter 2002: The Textile Industries of Roman Britain. *Britannia* (33.) 1–42.
- Wilson, Lilian M. 1924: *The Roman Toga*. Baltimore.